

נספחים

על התפילה

'התפילה – אם היא מצוה מעשית אצלנו, אחרי שערכו לנו אנשי כנסת הגדולה נוסח ערוך ומסודר בלתי משתנה – הנה אמנם מצוה עיונית בעיקרה, וחובת הלב, וכל שלא יצא חובתה מצד הלב – לא עשה גם במעשה מאומה, שאין תפילה אלא עבודה בלבו של אדם, כמו שאמרו ולעבדו בכל לבבכם איזו היא עבודה כו' – הנה עבודה בכל לב שנדרש מן האדם לפני בוראו יתברך היא תפילה. אין לו לאדם שעה אחת בעולמו שחפציו הושלמו ותאותו בידו, אך הוא תמיד כמשתדל לבקש את החסר לעמדו וקיומו, וכרוּדף להדוף מעל ראשו צבא הפגעים אשר יסבבוהו יכתירוהו לבקרים, ואם אחרי חוזק החפץ ושקידת ההשתדלות ישכח את יוצרו, אדון כל המעשים ולא יעזרהו כל הכנותיו – היסכנו תפלותיו? אוצר של מילים, צפצוף הפה! הזו מצות תפילה? לכבד בפה והלב רחוק! הלא יספות חטא על פשע על לב האבן אשר לא ימס מזרם קדש אשר ימטירו עליו מסדרי התפילה בעוזו קדשם, אשר הסתירו בכנפי מערכי תפלתם, והוא נרדם בתרדמתו העמוקה ולא יעור לקול הקורא!

האמנם הדבר פשוט ומורגש בשכל, אכן מה מאד יכבד על האדם להרפא מחולי זה ולהשתלם במצות התפילה, כי אם אמנם עשיית תפילה קבע הוא נמאס במושכל ראשון, אבל עשיית תפילה רחמים ותחנונים לפני המקום ב"ה הוא מן השלימות היותר גדולה והקנין היותר נבחר לאדם על פני חלד. ואמרו איזו פרשה קטנה שבתורה שכל גופי תורה תלוין בה בכל דרכיך דעהו, הנה הידיעה של השגחתו ית' בכל הדרכים שהאדם דורך, זהו כל גופי תורה.

ואמנם אין בידינו דבר מבוא ערוך ומסודר להורות לפנינו הדרך הישרה לפתח לב ולהרגיש כליות, זולת עמל התבונה בתורה שבעל-פה, ורק העיון בתורה והעמל בה היא הרפואה היחידה והכוללת הכל לכל תחלואי הנפש. התעדנות הנפש – בכלכלת התבונה תלויה, ולפי רב הכלכלה וטוב, תגדל הנפש ותחל להרגיש רגשי קדש ואצילות שמימי, להכיר פליאות השגחתו יתברך ורחמי המרובים על ברואיו יום יום.

אמנם על האדם להכן לבבו אליו יתברך, ולזכור תמיד תעודתו. כי אמנם כמו שחכמת היראה צריכה לעזרת לימוד התורה וחכמת ההלכה – כן צריכה היא קנין התורה לעזרת חכמת היראה, ועוזרים הם זה את זה ומגדלים זה את זה כאשר ישתדל האדם בשניהם יחד, ויעכבו זה את זה, אם יתרפה האדם באחת מהן.

אמנם אחרי שהשתדלות והשקידה קניני האדם במעלות הנפש, כקניניו בעושר ורכוש, שאמרו מה יעשה האדם ויתעשר – יבקש ממי שהעושר שלו, כן בעושר הנפש, ישים האדם פניו תמיד ליוצרו, שיחוננו ויבינהו בתבונת התורה, וכמו שתקנו אנשי כנסת הגדולה בתפלת שמונה-עשרה ברכה על הדעה, ובתפלת אהבה-רבה ובקדושה דסדרא ובברכת אלקי נצור אחרי התפילה, ובברכת בריך שמייה ובעוד מקומות. ועל האדם לזכור תמיד ולהתפלל מקרב לב.

והנה אמרו מיום שחרב בית המקדש כל השערים ננעלו חוץ משערי דמעות, ואם יזכה האדם להרגיש את הרע והנמאס בהעדר ידיעת-התורה, עד שימס לבבו בבכי לפני המקום ב"ה, הנה ידע האדם כי כבר זכה הרבה ואשרי חלקו, וכבר מובטח הוא שתפלתו נשמעת, אך על האדם להוסיף שקידה על שקידתו יום יום, כי האדם כעץ השדה הולך וגדל כל ימי חלדו, והעמל וההשתדלות הן הנה הנקראים 'חיים' באמת' (מתוך אגרות חזון איש ח"ג קנא).

'... אשר ללשון של החסיד – שוה היא בכל למחשבה ואינה מוסיפה עליה. ונמצא שאין תפילת החסיד דבר שבמנהג או שבהרגל, כשירת הזורזר והתוכי אלא כל מלה מחשבה עמה וכוונה בה. בדרך זו תהיה שעת התפילה לחסיד כגרעין הזמן ופריו, ושאר השעות תהיינה לו כדרכים המוליכות אל שעה זו שלבואה הוא מצפה, כי על ידה הוא מדמה אל העצמים הרוחניים ומתרחק מן הבהמיים. וכשם שהיו לו שלש עתות התפילה שבכל יום – פרי יומו ולילו, כך יהיה לו יום השבת לפרי השבוע, כי יום זה מזומן להדבקות בענין האלוהי. וכל עבודת החסיד היא בשמחה, לא בכניעה – כמו שבארנו למעלה (ע"ש ב.ג).

והנה ערך כל אלה לנפש הוא כערך המזון לגוף, שכן תפילת אדם טובה לנפשו כשם שהמזון תועלת לגופו. וכן ברכת כל תפילה שורה על האדם עד שעת תפילה שאחריה, כשם שכח הסעודה שסעד מתקיים בו עד שיסעד סעודת לילה. אולם ככל אשר תתרחק שעת התפילה תלך הנפש הלך וקדור מטרדות העולם הבאות עליה, וביחוד אם יביאנה ההכרח להימצא בחברת ילדים נשים או אנשים רעים ולשמוע דברים העוכרים זוך נפשו; דיבורים מגונים או שירים שהנפש נוהה אחריהם עד שאי אפשר להשתלט עליה. אך בשעת התפילה מטהר האדם את נפשו מכל מה שעבר עליה בינתיים ומכין אותה לקראת העתיד (מתוך ספר הכוזרי ג.ה).

'... וכל מגמת היצר הרע – לעכב התפלה, כידוע לכל עובד ה', וכדאיתא מאן דנצח לחוויא לנטוב ברתא דמלכא. והאמת כי אין עצה להתפלה רק כפי עבודת האדם בכל מעשיו כך הוא יכול לפתוח פה בתפלה. לכן קראוה עבודה שבלב – שתלוי בהשתוקקות הלב בכל היום בכל מעשיו...' (מתוך שפת אמת ויצא תרמ"ד).

'... ולכן יסוד עבודת האדם הוא התשוקה, כמו שאמרו חכמים 'עבודה שבלב' זו תפלה, היינו תשוקת התלהבות הלב תמיד להתדבק בו ית' הוא עיקר העבודה, כי לעולם אין מנוחה להצדיק, כאשר מתקן מעט הגוף אז הדעת מתרבה ביותר ולכן יש תמיד התשוקה לקרב הלבוב להפנימיות...' (שם וישלח תרל"ח).

ע"ע: רסיסי לילה יב.

'ובדוק ומנוסה, אם יתפלל אדם שחרית וקריאת שמע בכוונה, שבו ביום יזכה לדבר מצוה ויצליח בעסקו, ואף שלשעה יחשוב שאינו – בסופו ימצא שכן הוא, ואין צריך לומר שיצליח בו ביום בתורה, ומצוה גוררת מצוה. וכן להיפוך – אוי לי על שברי, בעת שאיני מתפלל בכוונה כראוי כל היום אין שמועתי בתורה מכוונת וקרעים אלביש, ולהיפוך: אם אזעק ואשוע לה' מקירות לבבי בתפילה לחונני דעה כי דלותי עד מאד בעוה"ר, אף הוא ירחם עלי להאיר עיני בתורתו. ולכן עם נבון וחכם! אל תאמרו הא דעדיף זה מחברו לרב שכלו ועוצם חכמתו ובינתו – לא כן הוא! שקר נחלתם! רק מתת ה' הוא, כאשר נוחיל טובו וחסדו הגדול, רב תפילה ותחנונים. ואין

לך דבר שמזכה לאדם להשיג ישרות התורה ולפענח מצפונים בדרכי יושר ואמת אלא להתפלל לה' בדמעה שישבו וירחמנו, כי א' שומע תפילה הוא וקרוב לכל קוראיו באמת' (מתוך יערות דבש דף כח:).

ואין צורך להוסיף משהו על דברי הגאון זללה"ה ודי לנו מה שהעיד על עצמו כי הצלחנו להגיע לשמועה מכוונת תלויה בתפילה בכוונה כראוי מקירות לבבו. ומה נפלא כי דווקא גאון כמותו הכריז כי גדלות בתורה אינה תלויה בכשרונות וכי שקר הוא לחשוב ככה, ורק ברוב תפילה ותחנונים!

דוגמא חיה למה שכתב היערות-דבש הננו מוצאים בספר 'שעורי מרן ר' פסח מקוברין' בתולדותיו: 'בסלוצק התחולל המפנה הגדול בחייו. עד עכשיו לא היה מאלה המצטיינים בגאונות תורנית, והנה מעשה בנוכחותו שכמה צורבים מהישיבה התנצחו בסוגיא מן הסוגיות ותוך כדי שקלא וטריא השמיע רבי פסח מצדו הערה בלתי חשובה בנושא הנידון, אשר תוכנה – שהעיד כביכול על קוצר המשיג – גרם לגיחוך בקרב הנוכחים ששמעו את דבריו והעלו חיוך על שפתותיהם. תקרית זו שברה את רוחו של רבי פסח זצ"ל באופן מזעזע. הוא התישב ליד הגמרא והתיפח בבכי, והיה מתמוגג בדמעות שלישי, עד שנרדם, ובחלומו נתגלה אליו בחזיון שמבטיחים לו סיעתא דשמיא, ושיתחזק ברוחו ויתחיל מעתה ללמוד בעיון החל ממסכת בבא קמא, ויאורו עיניו בתורה. ויהי בהקיצו זכר את דברי החלום ותיכף ומיד פתח במשנתו מתוך עיון נמרץ הדק היטב, והרגיש איך הוא חודר למעמקים ונעשה כמעין הנובע, מפליא בהגיונו הנוקב והבהיר ושופע חידושי תורה למכביר. הוא התמסר מעתה לשקידת התורה במשנה מרץ. תוך ימים לא רבים רכש לו בקיאות והבנה יסודית בשלושת הבבות בסדר נזיקין והתחיל לפזר מאוצרות רוחו לאחרים' (מתוך 'עלי שור' עמ' קכו).

'... ואין לך שעה מאושרת יותר משעת תפילה בדמעות כששוכחים כל העולם, והאדם מוריד דמעות לא רק כדי לפתוח שערי תפילה כאמרם ז"ל פ"ד דב"מ דכל השערים ננעלו חוץ משערי דמעות, אלא שאין לך דבר שמביא שמחת הנפש לגולל משא הטרדות והבלים, ומקרב לאב הרחמן, כמתפלל בדמעה מתוך כוונת הלב ושר לאדם שיש לו שעות מאושרות כאלה...
... אך הגאונים הגדולים והצדיקים האמיתיים זכו שזה וזה נתקיים בידם, וידוע מה שהעידו בשם מרן החתם-סופר שאמר על עצמו שזכה להתפלל כל תפילותיו בכוונה, ובדמעות, וידוע כזה גם מדודי זקני הגאון הקדוש מהר"י גרינואלד זי"ע אב"ד סאטמר, שמעיינות הדמעות שלו היו פתוחים לעולם וכל תפילותיו בלהט קודש, וכן זכיתי לראות גאונים אמיתיים בהרבצת תורה וגם בעסקי ציבור והנהגה, ובכל זאת ממש כל תפילותיהם דרבקות ובהשתפכות הנפש, והקב"ה יתן גם חלקינו עמם, ויתרבו בנו שעות תפילה כאלה.

איברא יש עוד תקנה להשלים ענין הנ"ל – שיתבודד לפעמים בינו לבין עצמו ורק לנוכח ה' עיניו – וזה על דרך קומי רני בלילה... שפכי כמים לבך נכח פני ה' וגו', והיינו כשהוא רק נוכח פני ה', וזה מסוגל מאד לפני אבינו שבשמים שירחם על נשמתו, ויקבל תפילתו ודמעתו ברחמים, ובדוק ומנוסה הוא אצלינו מנעורינו – ויהי רצון שיתרבו שעות כאלה' (מתוך שו"ת שבט הלוי ח"א).

'... כי אף בענינים כאלו כשאדם משתוקק לאהבה ויראה, יוכל גם כן לחמוד להם כחמדת עולם הזה, וצריך האדם שהשי"ת יסכים עליו שכונתו באמת לשם שמים, וכל זה הוא מפני שיש מסך

המבדיל שמסתיר לפני האדם שאינו מביט להשי"ת בכל פרט ענין, אבל כשיהיה עיני האדם פקוחות להביט בכל דבר להשי"ת אז הוא מבורר בכל פרט ואז יהיה מותר לו להתפלל על כל דבר, יען שיראה שהכל הוא מהשי"ת, ולעת עתה דבר זה נסתר; – וכדאיתא בגמרא (ברכות לא) כך היה מנהגו של רבי עקיבא, כשהיה מתפלל עם הצבור היה מקצר ועולה וכו' וכשהיה מתפלל בינו לבין עצמו אדם מניחו בזוית זו ומוצאו בזוית אחרת, וכל כך למה מפני כריעות והשתחויות – והיינו אף שנגד עיני רבי עקיבא היה הכל מבורר, אכן מפני שלעין הצבור לא היה כל כך מבורר לכן לא הרבה בתפלה; – כי כל התפלות שאנו מתפללין על פי סדר שסדרו אנשי כנסת הגדולה, המה רק שיתגלה שהכל הוא מהשי"ת, ואז נוכל להתפלל להשי"ת לבדו ולא יהיה שום מסך המבדיל, שאז יהיה התפלה בלב ישראל בקביעות, כמו שכתוב ואני תפלה – היינו שהוא עצמו הוא התפלה, שהוא רואה תמיד נכחו את השי"ת, שבלעדי ה' הוא חסר מכל ואין לו שום חיים בלתי כשיתחבר להשי"ת. וזהו שורש התפלה שהוא לשון חיבור, כמו שכתוב נפתולי אלקים נפתלתי. והענין הוא כמשל מלך שאמר לבנו שבל יראה פניו רק כל מה שיצטרך אליו ישלח דברו על ידי שליח, והיה משלח תמיד ע"י שליח בקשות רבות וכל הבקשות לא היו רק שיוכל לראות פניו ולא יצרך לדבר אליו עוד ע"י שליח... ועל זה התפלל דוד המלך ע"ה שבתני בבית ה' כל ימי חיי לחיות בנועם ה' ולבקר בהיכלו – שלא יצטרך לממוצע רק לבקש מה' פנים בפנים'.

(מתוך מי השלוח ח"ב פרשת קרח)

פעמים יש לעבוד להשם יתברך בנשמה לבד, דהיינו במחשבה, והגוף יהיה עומד במקומו, כדי שלא יחלה כשישתמש בו הרבה, ולפעמים יכול אדם לומר התפלה באהבה ויראה והתלהבות גדול בלי שום תנועה, ויהיה נראה לאדם אחר שהוא אומר אותן דברים בלי שום דבקות, וזהו יכול האדם לעשות כשהוא דבוק מאד להשם יתברך אז יכול לעבוד אותו בנשמה לבד באהבה רבה וגדולה, וזה העבודה הוא יותר טובה והולכת במהירות יותר ובדביקות יותר להשם יתברך, מהתפלה שנראה בחוץ על האברים. ואין להקליפה אחיזה בזו התפלה שכולו הוא בפנימיות' (צוואת הריב"ש יג; כתר שם טוב כב)

*

הנה קטעים מלוקטים מספר 'חסידים ואנשי מעשה' לזקני ר"א כי טוב זצ"ל: 'מקצת מחבריו שהלכו בדרך עמו והתנהגו כמנהגיו (המדובר של רבי שניאור זלמן מלאדי בצעירותו), כשרצו לעמוד על סוד תפילתו שהוא מאריך בה הרבה מאד – השיב להם: כל ימי אני דואג על שאני מקצר בתפילה ואתם אומרים עלי שאני מאריך בה. משל, למי שקיבל רשות להכנס לפני ולפנים בתוך היכלו של מלך, ולדבר עם המלך בלשון 'אתה', ולפרט לפניו את כל משאלותיו. והמשאלות מרובות הן כל כך, והלב מלא הוא כל כך שיכול לשפוך שיחו כל היום וכל הלילה, והעונג הוא עצום מכל החזיון שבהיכל המלך, והנפש יוצאת על כל תיבה וכל הגה מן התפילה, שהרשות נתונה עליה להוציאה בשפתים, ואין המלך מואס בתפילה וכמה שהיא תארך – ואין אוכל אני להיות נחפו לסיים תפילתי ולצאת מהיכלו של המלך, וכל ימי חלדי לא יספיקו לרנן לפניו תפילה אחת שלמה!?!...'

'... ועוד נאמר 'התהלך עמו בתמימות'. 'לך' או 'הלך' לא נאמר אלא 'התהלך'. שההולך מטרה יש לפניו וכוונה יש בהליכתו, מה שאין כן המתהלך להנאתו בלי שום כוונה. כלומר אפילו שאין דעתך נתונה לךך אלא מתהלך אתה לך, בכל הליכות חייך כהרגלך – גם אז תמים תהיה. הא למדת שאפילו יתמם אדם עשיותיו כתורה וכמצוה, עדיין אינו תמים עד שיתהלך בתמימות – מאריה דאברהם מנין לאדם כח כזה?

עובר אדם את ימי חלדו בעולם וכמה מרובות וכמה משונות הליכותיו! ידיו עושות מעשים של מצוה ומעשים של רשות, פיו ממלל דברים של צורך ושל בטלה, מוחו ולבו הוגים מחשבות מדעתו ושלא מדעתו, עשתונות ודמיונות, רצונות וחיונות, בהקיץ ובחלום; תענוגות ויסורים, שאננות וטירודין, מעדנות וטינופין – זו מנת חלקו של אדם בכל אשר הוא מתהלך בימי חלדו – היוכל אדם לעבור בכל אלה ולהתהלך בהם בתמימות?! – כלום אפשר שיהיו כל מעשיו תמימים ושלמים וכל פעלו תם ושלם וכל הליכותיו באות לידע ולהיודע כי 'אין עוד מלבדו' – האפשר? – אלא שכך הוא רצונות יתברך, ומי אתה שלא תכפוף קומתך עם כל איבריך, כדי להיות מרכבה לרצונו?...

ועוד הוא אומר: 'ותצפה לו'. הכיצד? אלא שאם יהיה האדם עצמו צדיק וחסיד ולבו שמח על הטוב ועל הרע בשוה, שהכל מה' יתברך, ואינו מתאוה אלא למה שניתן לו ודי לו – עדיין אינו נקרא תמים עד שיצפה לו! יצפה, אל מה? והלא אין האדם מצפה אלא לדבר שעדיין לא בא, ואם ה' לא ציוד למה יצפה אליו האדם? – אלא שכך הוא רצונו של מקום, ומי אתה שלא תבטל רצונך מפני רצונו; צפה לו שיתן לך חפץ לך – וזה סוד התפילה!...

'מעשה שהיה אצל אחד מתלמידי תלמידיו של הרבי ר' בונים מפשיסחא, הלא הוא ר' צדוק הכהן מלובלין. (זכות נתגלגלה לבעל הספורים שלפניכם, ששמע את סיפור המעשה מפי אביו ז"ל שהיה בשעת מעשה ובמקום המעשה – אצל רבו 'הכהן' ז"ל) ומעשה שהיה כך היה: בא אליו אברך אחד להסתופף בצלו, ואותו אברך חסיד וירא שמים, למוד היה להגביה קולו בתפילתו ברעש גדול ובתנועות עצומות עד אשר נעו אמות הספים, כדרך שהיה רגיל לראות אצל רבו הראשון. חסידי הכהן שלא היו רגילים בכגון אלה ולא זו הדרך שהיתה לפי רוחם, ביקשו ממנו לחדול ממנהג זה שבידו או למצוא לו מקום אחר לתפילתו. ויהי כדברם אליו פעם בפעם ולא שמע אליהם, ועוד הוסיף כהנה וכהנה תנועות וגניחות ויללות, ובאמצע תפלתו היה מתחטא בלשון יידיש בקריאות כגון 'טאטא-זיסער' ו'דערבארמדיקער פאטער' ובדומה לזה, עד שפקעה סבלונתם של בני החבריא כי בילבל עליהם את תפילתם ולא יכלו שאת עוד, וינהגו בו מנהג של חסידים אנשי מעשה: עודו עומד בתפילתו מתחו אותו על השולחן והרביצו בו 'משכנתא' המפשטת עקמומיות שבלב...'

כל הפעמים שהיו חבריו מציקים לו, היה אותו אברך מן הנעלבים ואינם עולבים, הפעם לא יכול להחשות עוד, כי באמצע התפילה עשו בו מעשה וקנאת ה' צבאו-ת אכלתהו (כפי שדימה בנפשו). עתה, גמר בדעתו, אלך ואספר את כל הדברים לרבנו.

אותו אברך ירא שמים היה, ואף על פי שלא נעמו לו הדברים אשר שמע מפי רבו, שהרי לא אותו הצדיק אלא את בעלי פלוגתתו, אף על פי כן כשיצא מבפנים לא הסתיר דבר מכל אשר אמר לו הכהן.

נכנסתי וסיפרתי לרבי את כל אשר אתם עושים לי בזמן תפילתי ואת אשר עשיתם עמדי היום.

ויהי כאשר כליתי את דברי, כה היו דבריו אלי: כבר היה מעשה דומה לזה בזמנו של הרבי ר' אלימלך. שהיה שם תלמיד אחד שהרגיל עצמו לעשות כמעשי רבו, והיה משמיע קול גדול בתפילתו בתנועות והעויות ורעש גדול, כדרך שהיתה דרכו של הרבי ר' אלימלך להתפלל בהתרגשות עצומה וכל עצמותיו דא לרא נקשן, ואדם מניחו בזוית זו ומוצאו בזוית אחרת. והיו חבריו של אותו תלמיד גוערים בו, שלא היתה דעתם נוחה מדרכו. וכשבא אותו האברך לפני הרבי ר' אלימלך והתאונן על חבריו שמציקים לו ומלעיגים עליו, אמר לו הרבי: והלא הדין עמהם, שהרי עברה היא בידך שאתה עובר על לא תפנו אל האלילים. אלילים – הוא מלשון אל, כלומר דבר שאין בו ממש, ומי שפונה לדבר שאין בו ממש ועושה ממנו עבודה הרי הוא כעובד עבודה זרה. שכן אם אדם עומד בתפילה ובלבו יקוד כיקוד אש, והאש פורצת מתוכו בתנועות נרעשות ובקולי קולות – נאה ויאה; אבל מי שעושה כן ולבו בל עמו אלא שראה את רבו עושה כך – הרי הוא בכלל פונה אל האלילים...

ומושלי משלים שבין החסידים היו אומרים בזה משל נאה. משל לאדם הטובע בנהר והוא אחוז אימה ופחד, והרי הוא צועק בקולי קולות ומקרטע בידיו ורגליו – – – ואילו אם יעמוד אדם ביבשה ואין פחד לנגד עיניו ויעשה כמעשה הטובע בנהר – כל עצמו צריך בדיקה שמא אין דעתו שפויה עליו... ומקרא מלא הוא לך דומיה תהלה, ומה ה' אלקינו דורש מעמנו – כי אם הצנע לכת' (ע"ע: לקוטים יקרים דף טו. אור האמת דף פג).

לא יעמוד חסיד מקוצק להתפלל אלא אם טיהר לבבו תחילה, ופינה אותו מכל מחשבות נכר כדבעי, שבפתחו אחר כך את פיו בתפילה לפני הקב"ה יהיה פיו ולבו שוין. זכה, הוא בא לטהרת הלב מיד; לא זכה, אינו זו ואינו עייף מליגע שעות הרבה עד שמכשיר את הלב לתפילה. על כן לא היה קבע לזמן תפילתם של חסידי קוצק, פעמים מקדימים ופעמים מאחרים, הכל לפי מה שלבם הגיע לכוונה. ואולם לעולם אינם בטלים מיגיעה'.

מוכן אני (המדובר על ר' יחיאל מיכל מזלוצ'ב) לתפילה מעלות השחר כשאני שם את טליתי על שכמי, ומלוח אני בהילוכי הלוך ושוב את תפילותיהם של כל ישראל משעת 'הנץ' ועד האחרון שבהם, וכשכילה האחרון את תפילתו, באים מצדיקי ישראל לפני אביהם שבשמי סומאספים כל דילוג וכל תפילה קטועה שישראל טרודין לא התפללו כראוי, ומנשקים אותה ומחבקים אותה וגורדים את כל הקליפות ממנה עד שהיא יוצאת מזהירה ככוכבים – ונמצאתי מתפלל עם כל הצבור יחד...

ואחד מתלמידי חבריו, הלא הוא ה'חווה' מלובלין, כך הוא באר פסוק בתהלים ה' יספר בכתב עמים – 'כתב עמים' זה מהו? אלא איזהו דבר של כתב שיש רק לעמים ולא לישראל והוא שייך למספר? – הוה אומר: זה הספרה 0 (אפס). אדם כותב אפס זה פעם אחת, ואפילו פעמים הרבה, ועדיין אין במשמעות הכתב הזה מאומה, ונשאר אפס כשהיה. אלא מכיון שהוא כותב אחריהם ספרה אחת של ממש, אחת או שתיים – מיד נעשים כל האפסים שמאחוריו, גם הם מספרים של ממש גדול. וכשיבוא הקב"ה לספור את צדקותיהן של ישראל, אף הוא כך יספור. יראה כל מעשה של 'מלומדה' ובלי נשמה שעשו ישראל, וכן כל תפילה של מלמול שפתיים בלי כוונת הלב, כאילו אין ואפס היו. רק אם תבוא אחריהם מצוה אחת עם נשמה, ותפילה אחת עם כוונה – מיד יחשב להם את כל שאר צדקותיהם הקודמות כצדקה של ממש...

וכשם שהדבר הזה שייך ביחיד, כך הוא שייך בכל הצבור באיתכללא. אימתי – כשהצדיק מחבר תחילה את נפשו עם נפשות כל ישראל עד שנעשים נפש אחת, וכשהוא ממתין להם בתפילתו אחרי תפילתם הם – מיד נעשות כל התפילות הללו יחד, תפילת ניחוח אחת שעולה למרומים ומכפרת על כל עם ישראל...!

'לא היה בניקלשבורג משום חידוש כלל, אם אמרו: ירד הרבי ר' שמעלקא לפני התבה בשבת זו. הרי כבר אמרנו, שלוי היה, מבני בניהם של הלויים והמשוררים בבית המקדש. אכן, כך היה עושה בשבתות הרבה שהיה מניח את חזן בית הכנסת להתפלל בתוך כל הקהל, ועשה עצמו שליח צבור במקומו. כשעמד הרבי ר' שמעלקא לפני התבה לא היה מקצר בתפילתו ולא היה מאריך בה יותר מדי. אעפ"כ לא היתה קצבה קבועה למידת הזמן שארכה תפילתו. סימן הכר זה היה בתפילתו של הרבי ר' שמעלקא השליח-צבור, שלא היתה דומה תפילה אחת לשניה, לא באורך הזמן ולא בניגונים שהיה מזמר בשעת התפילה, אף לא בנעימת הקול, שלפעמים היה מגביהה ולפעמים מנמיכה, פעמים מרחיב ופעמים מקצר, פעמים קולו מלא רעדה ופעמים הוא מלא בטחה ושמחה וכו'.

ולמה כן? – שהבא להתפלל, כל שכן מי שבא להתפלל כשליח צבור, לא בגרונו מסדר לו את תפילתו אלא במערכי הלב צריך שתהא סדורה לו. פתוח הלב – עמוד בתפילה, ח"ו סגור הלב – למה תידחק אתה להעשות שליח צבור? שמא יש כאן מי שלבו פתוח יותר מלבך, יבוא הוא ויהיה שליח צבור ואתה עמוד במקומך! –

לא עבר הרבי ר' שמעלקא לפני התבה, אלא אם הרגיש בעצמו שראוי הוא באותה שעה להוציא מלבו דברים אשר ייכנסו לתוך לב כל שומעיהם. בדברים שבלב תליא מלתא והכל יודעים שאינו דומה פתחו של הלב ביום זה כפתחו ביום אחר. הצדיקים עולים תמיד והולכים מחיל אל חיל, ואין לך יום שאין יראתו מרובה משל קודמו. ולא עוד אלא ששונים הם פתחי הלב זה מזה, שפעמים נפתח הלב במידת האהבה ופעמים הוא נפתח במידת היראה. פעמים שהלב שמח ופעמים שדואג, פעמים שהדעה צלולה וככל שהמתפלל מסלסל בתבה וממשמש בה, הוא מוצא תוספת של טעם – אז הוא מאריך בתפילתו; ופעמים שהדעת צלולה עוד יותר וזכה היא כבשעת ברייתה, בשעה שירדה מן השמים – אשרי אדם הזוכה לכך, שאז הוא נישא בתפילתו כעל כנפי מלאכים ומטייל בעולמות העליונים של התפילה אדם שמטייל בביתו וסוקר בסקירה אחת את הכל – אז הוא מקצר בתפילתו, ויש בקיצורו יותר משיש באריכותו. וכי התפילה כטלית היא דומה, שנותנים לה את מידתה מידת אורך ומידת רוחב, מידה אחת לכל יום?... (ע"ע צוואת הריב"ש דף ד:).

על הוראת 'סוגיות' בשיעורי תלמוד

בענין גדול כבוד הבריות (שייך לדפים יט-כ)

הנה מאמר מאת הרב יונה מרצבך זצ"ל. (תזכיר משנת ת"ש שנשלח לראשי החינוך החרדי בארץ ישראל. מתוך 'עלה יונה' עמ' שכג ואילך):

א. בעולם הישיבות נפוצו שתי דרכים שיטתיות: א). ללמוד מסכתא כמות שהיא, כפי סדרה. ב). ללמוד סוגיות עם שורשיהן וענפיהן עד להסתעפויותיהן ועד בכלל. מי מלבד הגאונים יעז להכריע למי משתי השיטות זכות-קדימה בלימוד הישיבות. אמנם בבית הספר היסודיים כמעט בכל המקומות בחרו בדרך הראשונה - וצדקו בזה. בנוגע לנער מתחיל, ששערי התורה עדיין לא פתוחים לפניו די הצורך, אין למעשה שום אפשרות אחרת. מתחילה צריך הוא לרכוש לו ידיעה פשוטה, הכרת צורתא דשמעתתא, ורק לאחר מכן ייכנס להבנה יותר עמוקה, לתפיסת הגרעין העיקרי שבדבר.

כתוצאה מכך הורגלו לוותר על לימוד סוגיות גם בגיל המתקדם, בעת שכוח תפיסתם של הנערים התחיל להתפתח וידיעתם מתרחבת ומוסיפה. אומרים שכדי להקנות לתלמיד ידיעה אלמנטרית ויסודית כאחת, כדי להביאו עד לתכלית האידיאלית - עליית השלהבת מאליה - מוכרחים להדריכו עמוד אחר עמוד, דף אחר דף, דרך כל הקשיים של איזה פרק או מסכתא. רק בדרך כזאת הוא רוכש לו ידיעה מקפת של הענין, ידיעה אשר תשמש לו יסוד להבנתו התלמודית.

ובכל זאת לא נכון להזניח לגמרי את לימוד הסוגיות בכיתות העליונות של בית הספר. אם בהוראה הכללית מחפש המורה באיזה אופן ייטיב להשפיע על השקפות תלמידו ולחדור אל תוך לבו, וכאשר מטפל בחינוכו ישתדל למצוא את הרעיון העיקרי של איזה מאמר ולהאיר אותו מכל הצדדים לטובת התפתחות שכלו, ובלי ספק ישאל את עצמו הרבה פעמים איזה מאמר או ספר או שיר מסוגל ביותר למטרות האלה, לבנות באמצעותם מול עיניו של התלמיד בנין שלם ומשוכלל של איזה רעיון - הלא לכל זה אין בעולם אמצעי טוב יותר מלימוד סוגיא שלמה, אשר תוכנה מתאים להבנת התלמיד, שהיא מצגת לפניו את כל בנין הילוך המחשבות שלה בכל יופיו ושלמותו.

בדרך זו רוכש לו התלמיד ידיעה שלמה ומושלמת של הנושא, מתחיל להבין את כל הסתעפות הטעמים והדינים, רואה עבודת הקודש של ראשונינו. מרגיש בלבו קצת מן ההרמוניה והיופי שבתלמוד ומגודל הים הרחב הזה; וההנאה הרוחנית הזאת, ביחד עם תוכן הסוגיא, משפיעים במידה חזקה מאוד על מחשבותיו ורגשות לבו ודרכי חייו.

מיותר אולי להדגיש, שצריך לבחור בסוגיא הקרובה בענינה לתכלית זו, ובמיוחד שתהא הסוגיא מסוגלת ומתאימה להשפעה רוחנית השקפתית. אם יבחרו מחנכינו בסוגיא כזאת וילמדו סוגיא אחת או שתיים בכל שנה, כל אחת במשך חודש שלם, מובטחני שיבואו על שכרם. ואין לחשוש מפני הקושי שבדבר. אם המורה יודע להשתמש בכל האמצעים הפדגוגיים, יש

בהחלט ביכולתו להנהיג את תלמידיו אל תוך תוכה של הסוגיא. אדרבה: דווקא זאת היא תכלית הענין כולו. מובן מאליו, שהמורה עצמו צריך לדעת את הסוגיא בכל עומקה, הן מידיעתו הוא, הן על ידי הוראות שניתנו לו, כיצד לחדור לפני-ולפנים בסוגיא מתוך הבנה אמיתית. בשורות הבאות ימצאו הקוראים דוגמה למה שכתבתי, שמתוכה יכירו את הערך המוסרי והחינוכי של לימוד סוגיא, וכי ניתן להיכנס גם עם נעים לתוך עומקה של הלכה ולתוך אמיתות הדברים. גם יבואר איך אני מתאר לי את ההוראות למורה אשר רמזתי עליהן.

ב. לצורך הדוגמא בחרתי מסוגיא הידועה 'גדול כבוד הבריות שדוחה את לא תעשה שבתורה'. (מקורות עיקריים של הסוגיא בברכות יט ע"ב, בבא-מציעא ל ע"ב, מנחות לז ע"ב, שבעות ל ע"ב).

עצם הסוגיא הזאת, התנגשות ומפגש החיובים והמצוות של האדם, מהווה היא כשלעצמה בעיה מעניינת עבור תלמידים מתקדמים. על ידי לימוד סוגיא זו כהלכה, אפשר לגבש הגדרת מושגים נכונה ואמתית, שבעזרתה התלמיד ימצא ידיו ורגליו גם במקרי החיים היומיומיים. הלא גבולי וגדרות המושגים 'כבוד עצמו' או 'כבוד הבריות' מחד גיסא, 'חובות ומצוות האדם והיהודי' מאידך גיסא – מהויים חלק גדול של ערבובי המושגים בחיי ההמון. כמעט הכרחי הוא שהענין יתברר בגיל הנוער דווקא, אם ברצוננו לקדם את פני הרעה, שלא יבור לו כל אחד ואחד דרכו הוא הנראית לו ישרה בעיניו. תחת אשר יסתפק המורה בדיבורים על בעיה זו עם תלמידיו, לא ידבר, אלא ילמוד עמהם סוגיא, בכדי להכיר איך היא דרכה של תורה.

התעניינות התלמידים מתעוררת מיד אם יקדים המורה להציג בפניהם אותה שאלה יסודית אשר הסוגיא מיוסדת עליה: מה יעשה האיש ההולך ברחוב ופתאום מתברר לו שנמצא שעטנו בבגדו. המכריחתו תורתנו הק' לפשוט את בגדיו לעיני כל ולבזות את עצמו או לא? או – אחד מסעיפי הסוגיא – כהן השוכב ערום בביתו ומת ר"ל שם אדם מישראל, המותר לו להתממה בחדר-משכבו עוד איזה רגעים אחדים עד שיתלבש, משום כבודו, ולא בלבד משום כבודו אלא משום כבוד האנשים זולתו אשר נפגע בהופעת איש ערום בשוק, או שמא מחויב הוא לרוץ החוצה מיד במערומיו?

ג. מנקודת מבט פסיכולוגי טוב ומעניין לשמוע תחילה מה יסברו התלמידים מדעתם. יכולים להכיר את טיבם על ידי שאלות כאלה. חובת המורה לעשות את השאלה לשאלתם האישית. האחד ישיב, שבוודאי יש לחשוש משום כבודו וגם מידת הצניעות דורשת ככה, והשני יגיד, הלא אם אחזה אש בבגדיו לא יהרהר האיש ויתפשט כרגע להציל את חייו, ומדוע לא יעשה כן בכדי להציל את נשמתו מלכלוך עבירה. עכשיו יראה המורה לשניהם, להיכן עלולים הדברים להתגלגל ולהתפתח, אם האדם מדעתו ולבו ידון בשאלות כאלה. אלא כדי למצוא פתרון האובייקטיבי, צריך לשמוע דעת ה' ותורתו, וזאת היא מטרת הלימוד המקיף והיסודי של סוגיא שלמה, המראה לנו דרך במקרי החיים כיצד להתנהג בהם. אחרי הסבר כזה יפתחו התלמידים את הספר וימצאו במסכת ברכות בדברי רב יהודה אמר רב מפורש כדברי התלמיד השני, מפני שאין חכמה ואין עצה ואין תבונה, ואם כן גם אין כבוד לנגד ה' (כפי הפשט השטחי בהטעמת דין זה).

ביחד עם זאת טוב להרגיל את הנער לחפש תמיד אחרי הבנה עמוקה בפסוקים המובאים בגמרא,

ובייחוד ביחס אל הפשט האמיתי, עד שנחוץ להתוודע גם אל המקור הראשון אשר חז"ל השתמשו בפסוק מפסוקיו במובן הדרש הנוכחי.

אמנם המשך הפסוקים במשלי אין חכמה וגו' לנגד ה'. סוס מוכן ליום מלחמה ולה' התשועה מלמד, כי הפשט האמיתי הוא, שאין חכמה ותבונה ועצה מועילות כלום לנגד ה', וכמו הסוס במלחמה והגיבורים כאין נחשבו לפני ה' כן החכמים כבלי מדע והנבונים כבלי השכל לעומתו. ובכל זאת הדרש בש"ס אינו מתנגד אלא דווקא מתאים הוא לפשט. שאם חכמה אינה מועלת, אז גם אינה חשובה (ע' רש"י) ואינה ראויה לכבוד, אם כבוד ה' עומד כנגדו. אפילו הרב שבפעם אחרת מצוה לכבודו, ועל אחת כמה וכמה האדם הפשוט, אין כבודו חשוב כרגע. ובוזה מבואר טעם שהזכירה הגמרא כבוד הרב, מה שתמוה לפי הפשט השטחי (אם לא נגרוס כהרמב"ם אשר על שיטתו נדבר להלן), אבל אחרי ההבנה הנ"ל רואה התלמיד בבירור את האחידות השלמה שבין הפשט לדרש.

ויסב המורה את המבט של תלמידיו גם אל אותו מקור יסודי בתנ"ך לשיקול המושגים; כבוד שמים או כבוד האדם? אל אותה שיחה קצרה ורב-התוכן שהתנהלה בין דוד מלך ישראל למיכל רעייתו (שמואל-ב ו) המבררת את ההבדל בין כבוד מדומה לכבוד אמיתי – כדי להשלים בזה ולתקן כראוי את ציור המושגים במוח הנער.

למטרה זו נחוץ גם לעיין במקור הראשון של הדרש הזה: שאין חכמה חשובה לנגד ה' (סנהדרין פ"ב), להרגיש מה היה בלב פינחס באותם הרגעים הקודמים לקנאתו, להבין את הרגשות של ענוה וכבוד אשר פעמו בלבו כאשר קם מול רבו הגדול ובמעמד סבו ומורו, להכיר צדקת החלטתו שלא להשגיח על כבודם היות שנפגע כבוד ה'. כל זה שייך להבנת הסוגיא באותה מידה שזה נוגע להשפעת הנושא על התלמיד מבחינה חינוכית.

ד. אין אפשרות לבאר במסגרת המאמר דנן את כל הסוגיא. אולם ברצוננו לפחות להצביע ולהמחיש, עד כמה נחוץ לחדור אל תוך משמעותה הפנימית גם בלימוד עם נערים, ואיך מטעמים חינוכיים שיטתיים ראוי לסכם את תוצאות הסוגיא בכמה כללים ולבאר אותם אחרי שלמדו את דברי הגמרא.

אציג פה את ארבעת הכללים שאפשר להסיק מתוך הלימוד בגמרא, בתוספת עוד חמישה כללים, היוצאים מדברי הראשונים. הדרך הזאת טובה כדי ללמד את התלמידים דרך קצרה, שבאמצעותה יזכרו מסקנות תלמודם, ושיהיה יותר קל בעדם להבין את עומק הדברים הבאים. כללים היוצאים מהשקלא וטריא של הגמרא במסכת ברכות ובמסכת מנחות אלה הם בקיצור נמרץ:

- א. איסור התורה קודם לכבוד (אין חכמה וכו').
- ב. כבוד קודם למצוה שבממון (והתעלמת).
- ג. כבוד קודם לאיסור דרבנן (ברייתא וגמרא).

ד). כבוד קודם למצות התורה בשב ואל תעשה (ולאחותו).
 נוספים לזה שלושה כללים, כל אחד לפי שיטת ראשון מסוים, האומר לתרץ בזה מה שלכאורה נראית סתירה משבועות (ל ע"ב) נגד כלל ד', שהרי מצינו כי תלמיד חכם צריך לבזות את עצמו להעיד בדבר איסור לקיים מצות הגדת עדות הגם שהלא היה אלא שב ואל תעשה. הם מגבילים את כלל ד' שאינו נוהג אלא:

א). בפגיעת כבודו גדולה (לפי התוספות בשבועות בתירוץ א');
 ב). אם מניעתו מהמצוה אינה מביאה אחר לעבירה (שם לפי תירוץ ב');
 ג). בכבוד אחרים ולא בכבוד עצמו (הרמב"ם לפי פירוש התומים).
 עוד שני כללים מוסיפים בעלי התוספות בברכות, אבל אין הלכה כמותם, למרות שיש סיעתא לדבריהם מגירסת רב האי גאון המובאת בספר 'תורת האדם' לרמב"ן:

א). כבוד קודם לטומאת כהנים;
 ב). כבוד קודם לטומאת נזיר.

אחרי סיכום זה, שהוא חשוב מבחינה פדגוגית בכדי לחזק את זכרון הלומד ובכדי לברר לפניו מה שמצא, ירד המורה עם תלמידיו לתוך עומק ההלכה וירגילם שלא להסתפק לעולם בדברים שטחיים, אלא ילמדו שלא לנוח ולא לשקוט, עד שיתפסו בשלימות את הדבר ויהיו מתאמצים למצוא וללבן את הגרעין העיקרי של הדברים.
 בנוגע לכלל הראשון הלא נעשה הבירור תיכף בהתחלה, כנזכר, בתורת הקדמה לכל הלימוד. לצורך הסיכום די אפוא לחזור על הדברים שנאמרו מקודם.

ה. דווקא הכלל השני שדברי הגמרא (בבא מציעא ל ע"ב) אודותיו פשוטים וברורים, יש להעמידו במכרז הסקירות, מפני שהוא מפיץ אור על כל הסוגיא בין מבחינת הלימוד ההלכתי בין מבחינת החדירה לתוך הגרעין ההשקפתי הגנוז בסוגיא. לפיכך יש ללמוד את מקורו במשנה ובגמרא. וגם מופיע שם המעשה הנהדר מצדקת רבי ישמעאל ברבי יוסי אשר ממנו לומד הנער לעשות הטוב והישר, והוא גם מקור מחלוקת הרא"ש והרמב"ם אם מותר לו להחמיר על עצמו על ידי שמחזיר האבדה לפני משורת הדין, ואולי אף מצוה ורוממות נפש לעשות כן, כדברי הרמב"ם, או אם אסור לתלמיד-חכם לבזות את עצמו ואם רוצה לעשות לפני משורת הדין יעשה על דרך ר' ישמעאל ב"ר יוסי לשלם הדמים. הלא זה הוא המקור היחידי בתורה שנרמז בו על הצטלבות והתנגשות החיובים – חיוב הכבוד, וחיוב המצוה – הניצבים זה לעומת זה. התורה פוטר את האדם מקיום מצוה, כשזה נוגד את כבודו, רק שאין ללמוד ממצוה שבממון לדבר איסור.

אי אפשר להאריך ולהביא בכיתה את כל הקשיים והפולמוס שהביאו לביאור הבא. אבל הביאור עצמו, היוצא בהירות מתוך דבריו הקצרים של ה'אורים-ותומים', כדאי וראוי להתבאר בפני התלמידים במסגרת סוגיא זו מפני שממנו זורח אור על כל העניינים המודברים. מדוע באמת התורה פוטר את היהודי ממצות השבת אבדה רק משום כבודו, מה שלא עשתה במצוות אחרות? (גם ה'פני יהושע' הקשה בברכות, הלא מסקינן במקומות אחרים, דילפינן איסורא מממונא?) התשובה היא: רצון התורה שלא לתבוע בזה מן האדם למחול ולוותר על כבודו בכדי לקיים את מצות ה', להשיב אבדת אחיו, אלא מוטב ימחול אחיו על ממונו שאבד ממנו ולא יגרום לפגוע בכבוד המוצא. אם בין כך ובין כך האחד צריך למחול פה, זה על ממונו

או זה על כבודו, מוטב ימחול בעל האבדה ולא זה המוצא. (גם בעלי התוספות מרמזים ביאור זה בכותבם בשבועות על מה שבממון נדחית המצוה 'שאני ממון דאתיהיב למחילה'). כאן יעיר המורה לתלמידיו שייזכרו במאמר ר' יוסי – והוא אביו של ר' ישמעאל הנזכר למעלה! – בפרקי אבות פ"ב 'יהי ממון חברך חביב עליך כשלך', ויטעים, כמה צריך להיות חביב עלינו כבוד חברנו, שכדי שלא לנגוע בכבודו נמחל אפילו על ממונו. מעתה נתברר לנו גם מוצא דעתו של רב, באמרו את הכלל הראשון, כי מאחר שתוה"ק מדברת רק במקום זה מפגישת החיובים ופוטרת האחד משום כבודו. מפני שימחל האחר, אם כן באיסורים, ובכל מקום שאין אחר שימחל על שלו, בודאי אסור לו להקפיד על כבודו והמצוה קודמת.

ו. עכשיו גם הכלל השלישי מופיע באור חדש. מפני מה כבוד הבריות דוחה איסור דרבנן ולא העמידו דבריהם במקום הזה? הלא דווקא בסוגייתנו אנו רואים, שחז"ל הקפידו להודיענו שגם איסור של דבריהם נכלל באיסור תורה 'לא תסור' רש"י בלשונו הנקיה והטהורה, שהמורה צריך לשוב ולהעריך אותה על התלמידים בכל הזדמנות, כותב וחוזר וכותב (בברכות) שחכמינו מחלו על כבודם, 'אחלו איקרייהו', ולא העמידו את דבריהם.

ומזה היה נראה – ובוודאי אפשר לבאר את הדבר גם לנערים – שחכמינו ז"ל קבעו את דרכם הם על פי אותו דין המפורש בתורה שדיברנו אודותיו זה עתה. חז"ל מצאו שהתורה מכריחה את האדם לוותר על שלו ולמחול על ממונו, בכדי שלא יבוא הפסד לזולת על ידו, כגון שעל ידי זה שתתקיים בעדו מצוה של השבת אבדה, ייאלץ האיש המשיב למחול על כבודו ולהתבזות. מכאן דנו גם הם, שחובתם למחול תחילה על דבריהם אם עלול שיגרמו פגיעה בכבוד הבריות, והוכיחו בזה שגם עליהם מוטל הדבר לא לגזור גזירות סתם, באשר אם תהיינה הגזירות הללו בתוקף יהיה כל יהודי נאלץ לשומרם כמו שאר מצוות ה' מלאו ד'לא תסור'. אי לזאת 'אחלו איקרייהו' והצילו את זה מחילול כבודו, כמו שבעל האבדה מוחל על אבדתו במצוות התורה ומציל ככה את המוצא מבזיון.

הכלל השלישי מופיע עכשיו בהארה חדשה ודומה לכלל שקדם לו. לא שהכבוד דוחה בשניהם את המצוה, אלא הכבוד גורם שהאחר ימחול על שלו ושוב אין כאן מצוה; כי אם האחד צריך למחול, או זה או זה, זה על ממונו – או על קיום גזרותיו – או זה על כבודו, מה ראית לקפח את האחרון? מוטב יגמול הראשון עמו חסד, יותר, ויפטור בזה את השני ממצוותו. התלמיד יבין זאת, ימצא נחת והנאה באחדות ושלמות הבנין, וגם שכלו מתחדד וילמד אחר כך לנתח עניינים. דרך אגב אעיר, כיצד עכשיו מתורצות כמה וכמה קושיות גדולות בסוגיא זו, מלבד מה שדברי רש"י ולשון הזהב שלו נתבררו ועומדים בזהרם. שכן הקשו רעק"א בשבת (פא ע"ב) והמהרש"א והטורי-אבן במגילה (ג ע"ב) על פרש"י שפירש הטעם שכבוד הבריות דוחה איסור דרבנן מוהתעלמת, והלא שם הנדון בדבר שבממון וגם בשב ואל תעשה? אבל מעתה מוצדק פירושו, שבאמת למדו חכמים אף לעצמם שלא יהיו גוזרים גזירותיהם כשיהיו מתנגדים לכבוד האדם, ומזהיכן למדו, ממה שצויתה תורה לבעל האבדה שימחול על שלו ובלבד שלא ייגרם בזיון לחברו.

גם בלא זה יבוא המורה בהמשך לימוד הסוגיא לבאר את ההבדל בין אם איזה איסור נדחה לבין אם כל בסיסו ניטל מתחתיו ושוב אין איסור בעולם, כעין מה שאמרנו בהשבת אבדה ובמצוות דרבנן. רש"י כותב בברכות (כ ע"א) שטומאת כהן ונוזיר במת מצוה לא דחיה היא, אלא

שבכלל לא נאמר האיסור במקרה כזה מתחילה. בעלי התוספות שם מקשיין עליו. ובכדי להבין כראוי דברי רש"י ולהצילו מקושיית תוספות, הרי מכל הפירושים שנאמרו להצדיקו טוב לבחור בדברי הרמב"ן (בספרו 'תורת האדם') שמכיון שאי אפשר לקבור מת מצוה מבלי שיתטמאו ואעפ"כ כתבה תורה שיטפל בו כהן ונוזיר, נקרא היתר ויציאה מן הכלל מתחילה (כמו למצות ייבום שהיא לא דחיית איסור אשת אחיו אלא היתר ויציאה מן הכלל מתחילה), אבל כבוד הבריות והדומה לו שאפשר לקיימם בעלמא בלא האיסור אם כן נקרא דחיה. ומה מאוד ייזוהר המורה בדבריו, שלא ילמדו התלמידים ממנו להקל ראש ולחלל מצות דרבנן ח"ו באיזה מקרה בחייהם, באמנם שכבוד הבריות מתנגד למצוה ולא גזרו חכמים במקום הזה. ידע מה שהעיר בעל תשובות 'חות יאיר' שהוא קוהה מאוד בדברים שלא נזכרו בש"ס אם להשתמש בכלל ג' גם בהם. כן מראים גם דברי הר"ן בתחילת פרק המצניע בשבת. חוב גדול רובץ על כל מורה ומורה, להשגיח שלא תצא תקלה מהלימוד, היות שהתלמוד עלול להביא את מי שלא הבינו כראוי, והוא חושב את עצמו תלמיד חכם, לידי טעות בהבנה. ונחוץ להקדים בזה רפואה למכה.

ז. עתה נגיע לביאור הכלל הרביעי – האחרון. דוקא הכלל הזה מחנך את הלומד להיות מתון במחשבותיו עד שידע את כל הדברים. בשעה שהלומד כפי סדר הש"ס עלול לסבור שכבר השלים והבין את העניין שלמד, מראה לו לימוד הסוגיא את גודל ים התלמוד בשטחו הענקי, עד שמרגיש בלבו שכל מי שלא למד את כולו עלול לבוא לידי תוצאות-שווא ומסקנות כוזבות. מי שהעמיד את הכלל הרביעי על פי הגמרא בברכות בלבד טועה הוא. הגמרא בשבועות תובעת מהיהודי לקיים מצות הגדת עדותו בדברים של איסור, למרות שהוא נאלץ לזלזל אגב-כך בכבודו, אף שבמקרים אחרים הכבוד דוחה מצוה בשב ואל תעשה. סתירות הגמרות, הנראית פה לעין, שימשה לראשונים יסוד לדבריהם החודרים בעומקה של הלכה. כבר הבאנו למעלה שלוש הדעות שנאמרו לפרש החידה וכולן מגדירות ומגבילות את הכלל הרביעי באופן יסודי. טוב הוא לנער שילמד בגיל מוקדם את גודל חכמת הראשונים, יופי ואומנות סברותיהם, במצאם פשרה בין המקומות הסותרים זה את זה, ויותר מזה, את רוממות מחשבותיהם של מסדרי התלמוד שהעמידו שתי הגמרות פה ושם בלי לפשר ביניהם – מפני שפשוט היה להם הפשר, ומפני שרצו שהלומד בעצמו יתאמץ לחדור אל האמת. יחפש התלמיד למצוא בעצמו את ההבדלים ההלכתיים בין התירוצים השונים, ומה טוב אם המורה ידריך אותו וינהגהו בזה, עד שימצא את הדבר מדעתו.

יש הבדל רב בין אם נפרש שהכלל ד' נוהג רק בפגיעת כבוד גדולה, כגון לעמוד ערום ברחוב או בזיון המתים, כתירוץ הראשון של תוספות בשבועות (וכן סוברים בעלי התוספות בבבא-מציעא) ושזה הטעם מחייבו לתלמיד חכם שיקבל עליו הבזיון הקטן לבוא בפני בית דין קטן ממנו, לבין אם נפרש כתירוץ השני שבתוספות שם, שאין היתר לו לשבת בביתו ולא לבוא להעיד מפני שיבוא על ידו יהודי אחר (במקרה שלפנינו: האשה הרוצה להינשא, כסבורה היא שבעלה מת) לידי עבירה, ואם כן שוב אין זה שב-ואל-תעשה אמיתי. ההבדל הוא מבחינה מעשית. לדוגמא: יודע הוא עדות בדין נפשות לחובת הנאשם, או לעדות החודש, הרי לתירוץ הראשון צריך הוא לבוא, ולא לתירוץ השני (וזה עוד ראייה שגם התוספות בסנהדרין יח ע"ב סוברים כתירוץ הראשון); או אם הוא יודע שחבירו בשוק לובש כלאים או שמת מוטל בבית

שהכהן ישן, האם מותר לו משום כבוד חבירו לשבת בטל ושלא להגיד לו כל זמן שהבזיון הגדול הזה לא סולק (תירוץ הראשון). או שאסור לו להימנע מלהגיד לו מאחר שזה עובר במעשה על מצות ה' ודומה לקום עשה (תירוץ שני). גם הרעיון המוסרי שבשני התירוצים מענין מאד. לבזיון קטן ופגיעת כבוד פשוטה אין לחשוש אם יש עליו לקיים מצות ה' (תירוץ ראשון). אולם האחריות והערבות בשביל מעשי חברו הן חזקות במדה כל כך מרובה, עד שמעשי חברו נחשבים כאילו הוא היה עושה דבר, הגם שאצלו כשהוא לעצמו אינה אלא מניעה ממעשה (תירוץ שני).

רעיון מוסרי יוצא ונובע גם מדברי הרמב"ם, אשר שיטתו נוטה משיטות בעלי התוספות, שכן הרמב"ם מחייב לתלמיד-חכם שיעיד אף בפחיתות כבודו גם בעדות נפשות, או מכות (הל' עדות פ"א ה"ב) שלא כתירוץ השני של תוספות; ומחייבו לאדם שלא יימנע בשב-ואל-תעשה מלהגיד לחבירו שכלאיים בבגדו, ולקרוע הבגד מעליו בבזיון גדול, שלא כתירוץ הראשון, הגורס שהיתה לו הרשות להמתין זמן מועט בקיום מעשה המצוה עד שיבוא זה לביתו. הרמב"ם, כפי שפירש שיטתו ב'אורים ותומים', מחלק באופן אחר בין שתי הגמרות. הוא מבדיל בין כבוד עצמו שאסור לו להימנע מאיזו מצוה בגלוי ולו יהי בשב-ואל-תעשה, כמו בהגדת העדות (רק בהשבת אבידה מותר מאחר שהלז מחל על שלו), לבין כבוד אחרים, אשר ביחס אליהם שריר וקיים הכלל הרביעי שהצגנו למעלה בכל תוקפו. בברכות המדברת הגמרא מכבוד אחרים, (מלבד בהשבת אבידה שהראיה באה מכוח קל-וחומר), בשבועות מכבוד עצמו, ואין להשוותם זה לזה. הרמב"ם גורס בברכות במאמר היסודי של רב יהודה אמר רב: 'הרואה כלאיים בבגד חבירו קורעו מעליו', שאפילו על כבוד אחרים אין לחוס במקום עבירה, אפילו על רבו (בפשטות יש להבין עכשיו הנמקת הדין הוזה שכבר דיברנו אודותיו למעלה). גם מעשה הקנאות של רב אדא בר אבהו, שקרע באי-סבלנות בגד של אשה שהופיעה בשוק בתלבושת לא צנועה והזקק לשם לה כשהתגלתה נכריה ארבע מאות זוז, גם סיפור זה מתאים בסידורו בש"ס אחר זה (ברכות כ); ובפרט לאותם המפרשים שלא מחמת אי-צניעות הבגד האדום קרעו מעליה, אלא מפני שראה שעטנו בבגד.

הארה אחרת מקבלת בעייתנו על ידי פירוש הרמב"ם, לא בלבד לענין כל הדינים המסתעפים הימנה, כי גם לצורך הבנתה ההשקפתית. גם כבוד אחרים מצוה היא ועל ההתנגשות בין המצוות אנו מדברים. כבוד עצמו נדחה, כמובן, מפני כל דבר ה'. מה לך כבוד גדול יותר מלקיים דברי התורה הקדושה. ואף גם זאת: מצות כיבוד אחרים נדחית גם היא על ידי איסור תורה. אין השאלה: מה לעשות אם הכבוד מתנגד למצוה, אלא: מה לעשות אם שתי מצוות זו של כיבוד חו האחרת נפגשות? כאן התלמיד מתחיל להבין, שטעה בהבנתו כאשר חשב שכאילו צו אנושי, מתנגד למצות התורה, באמת אין שטח וגבול בחיי האדם הפנוי ממצוות ה'. גם כיבוד הבריות בכלל המצוות הוא. כמו כן נתברר בזה מה שהגמרא בברכות מסתייעת בראיה ממת מצוה, ומתפלא הלומד, מה היחס בין מת מצוה, חיוב דתי ממצות התורה, לכבוד הבריות, ואם שם נדחית מצוה כמו פסח ומילה, תידחה גם כדי להציל הבריות מבזיון, מפגיעה בכבודם? עתה ראינו שרק ממצוות אנו מדברים, מן המצוה לכבוד הבריות, ולא מן הגישה הנפוצה ביחס לכבוד האישי. גם כבוד הזקן מצוה היא, גם כבוד המלכים, (ואף ראיית מלכי אומות העולם משתייכת לסוג של כיבוד מלך ישראל, מלך המשיח, שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל ובין מלכי אומות העולם, בין אם נפרש שרק עי"ז נראה הכבוד הגדול להפליא שיהיה למלך המשיח, או שנפרש

שהכרת פניהם תראה לנו ההבדל ביניהם, לבין המידה שהם הגונים וראויים לכבוד זה, מכל מקום ראייה זו תגדיל כבוד למלכנו, רעיון נהדר ונשגב) וגם כבוד הבריות נתחייבנו בהם משום מצוה. שאין אנושיות שאינה מצוה.

ח. אחרי לימוד הסוגיא סתם, ואחרי בירור כל כלליה, יש להסב תשומת לבם של התלמידים גם אל ההלכה המעשית. הלא עיקר הלימוד ותכליתו להביא לידי מעשה. ידע הלומד מנעוריו שכל מה שלומד הוא בכדי לשמור לעשות ולקיים. יתרגל לחפש בשולחן ערוך אחרי הדינים הנובעים מהגמרא. גם עכשיו ילמד המורה עם הנערים סעיפים בשולחן-ערוך אשר מובאת בהם הלכה פסוקה בנושא סוגיתנו. (א"ח סי' י"ג, יו"ד סי' ש"ג, וסי' שע"ב).

יראה התלמיד שהשולחן-ערוך עצמו פוסק כרמב"ם, המפרש את הגמרא בברכות בכבוד אחרים ובכל זאת מחייב לקרוע בגד חבריו מעליו בכלאיים דאורייתא, ואם-כן אף את הכהן השוכב ערום בביתו צריכים להקיצו ולהגיד לו מיד שנמצא מת בבית והוא מוכרח לרוץ ערום החוצה; ואילו הרמ"א על פי גירסתנו בגמרא אין דעתו כן. סובר הוא כהרא"ש (וכתירוץ הראשון של התוספות בשבועות) שבבזיון גדול אין מן הצורך להגיד לו מיד, אלא יקיץ את הכהן ויאמר לו שילבש בגדיו, ורק אז יגיד לו; וכן המוצא כלאיים בבגד חבריו יקראוהו מתחילה לבית טרם שיודיעוהו. ואם יש אפשרות ללמוד בכיתה את דברי הרא"ש בפנים (פ"ח דנדה) מה טוב, כי שם יראה התלמיד גם את דברי הירושלמי (ואין כאן מקום לדבר על שיטת ר' זירא המובאת שם שכבוד הבריות דוחה אפילו איסור תורה גמור לפי שעה, שיש לפלפל אם דעתו ככה בכל איסור, או אפשר רק באיסור כלאיים ושטענו שאין האיסור אלא להניח הבגד עליו ולהישאר בבית שבו הטומאה, ודמי לשב"ואל-תעשה, אף שהבבלי מחשבו לקום ועשה, ואכמ"ל) ויספר המורה להם מעשה מענין ומלא חן משיבת ר' אמי בירושלמי אשר ממנו למד הרא"ש את שיטתו שאין צריך להגיד לחבריו בעת שמתבזה על ידי אמירתו.

ודרך אגב יכול המורה לספר לנערים על ההבדל המעשי שנתהווה בעקבות חילוקי-דעתם בין הספרדים, שדרכם לפסוק כשולחן ערוך המחמיר פה כדברי הרמב"ם, לבין האשכנזים המכריעים כהרמ"א.

ט. מעתה יתחוויר לכולנו כמה מרובה תועלת לימוד סוגיא זו בפרט ולימוד סוגיא בכלל, כמה מרובה תוכנה המוסרי וההשקפתי, שאינו נפתח אלא למי שמעמיק בה ולא בלימוד הרגיל, כיצד גדול ליטוש השכל ושינון חריפות ההגיון וההסברה ובירור המחשבה שיש בסוגיא כזאת, מה שאינו כן אם מסתפקים בלימוד דף אחר דף. והלא בית הספר שם לו את כל זאת לתכליתו. מדוע זקוק המורה לבחור מתוך ספרי קריאה את החומר המועיל לחינוך הכוחות המוסריים והשכליים של הנוער, ויותר מכל, מה לו לחפש איך לחזק ולעודד אמונה ויראת שמים, בה בשעה שיכול לבחור באיזו סוגיא המסוגלת הרבה יותר למטרות האלו? העקביות והיסודיות שבלימוד סוגיא, הטורח לשכלל ולשפר הבנין, אינם מצויים באותה מידה בלימוד הרגיל כפי סדר הש"ס; וגם הבחירה לבחור פעם אחרי פעם איזו סוגיא המטפלת בבעיה אחרת, בעיה שהיא טובה דוקא לתלמידים אלו, ניתנת אך ורק בלימוד הסוגיא.

ומבקש אני שלא לטעות בהבנת הצעת. לא עלה על דעתי להחליף את הלימוד הרגיל בלימוד הסוגיא. בודאי אין לזוז ממה שנהגו ללמוד דף אחר דף. נחוץ מאוד להניח במקומה דרך זו שהיא חשובה גם מטעמים חינוכיים ושיטתיים. אבל נוסף לזה רצוי מזמן לזמן, במשך שבועות אחדים, חודש אחד בערך, לתבל ולהשלים את הלימוד הרגיל על ידי לימוד איזו סוגיא הראויה ומסוגלת למטרה זו.